

din, *Redd'ü'l-muhtâr*, VI, 58-59; a.mlf., *Mecmû'atü'r-resâ'il*, I, 160; Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, *el-Fıkhü'l-İslâmî fî şevbihi'l-cedid*, Beyrut 1967, I, 77-89; Abdülvehhâb Hallâf, *Meşâdirü't-teşrî'f'l-İslâmî fîmâ lâ naşşa fih*, Küveyt 1390/1970, s. 67-83; Abdülkadir Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, Ankara 1974, s. 115-136; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 98-132; M. Mustafa Şelebî, *Ta'lîl'ü'l-aḥkâm*, Beyrut 1981, s. 330-380; İbrahim Kâfi Dönmez, *İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve VIII. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, s. 127-176, 187-191; M. Taki el-Hakim, *el-Üşûl'ü'l-İslâmî li'l-fıkh'l-mukâren*, Beyrut 1983, s. 359-377; M. Abdüllatif Sâlih Ferfûr, *Naẓariyyetü'l-İstih-sân*, Dimaşk 1987; Şa'bân Muhammed İsmâil, *el-İstih-sân beyne'n-naẓariyye ve't-taḥbîḥ*, Ka-tar 1408/1988; Zekiyyüddin Şa'bân, *İslâm Hu-kuk İlminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990, s. 159-174; Üsâme el-Hamevî, *Naẓariyyetü'l-İstih-sân*, Beyrut 1412/1992; Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 186-188, 278-292, 344-349, 369-370, 434-443; Wael b. Hallaq, *A History of Islamic Legal Theories*, Cambridge 1997, s. 19, 23, 107-111, 131-132, 159, 261; Chafik Chehata, "L'équite en tant que source du droit hanafite", *St.I*, XXV (1966), s. 123-138; Ahmad Hasan, "Early Modes of Ijtihād: Ra'y, Qiyās and Istih-sân", *IS*, VI (1967), s. 47-79; a.mlf., "The Prin-ciple of Istihsan in Islamic Jurisprudence", *a.e.*, XVI (1977), s. 347-362; Uceyl Cäsım en-Neşemî, "el-İstih-sân hakikatühü ve meẓâhibü'l-uşûliyyîn fih", *Mecelletü's-şer'i'a ve'd-dirâsatü'l-İslâ-miyye*, I/1, Küveyt 1404/1984, s. 107-137; Yunus Vehbi Yavuz, "Hanefî Müctehidlerinde İstih-san Metodu", *Uḫ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Bursa 1986, s. 111-138; Ali Bardakoğlu, "Tabii Hukuk Düşüncesi Açısından İslam Hukukçularının İstihsan ve İstislah Görüşü", *Eḫ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Kayseri 1986, s. 111-138; John Makdisi, "Legal Logic and Equity in Islamic Law", *The American Journal of Comparative Law*, XXXIII, Berkeley 1985, s. 63-92; Halim Sâbit Şibay, "Ebû Hani-fe", *JA*, IV, 24; I. Goldziher, "Fıkh", *a.e.*, IV, 605; R. Paret, "İstih-sân and İstislah", *EI²* (İng.), IV, 255-259.

ALİ BARDAKOĞLU

İSTİHZA

(الاستهزاء)

Sözlükte "alay etmek" anlamındaki *hez'* (*hüzü'*, *hüzv*) kökünden gelen *istihzâ*, "başkasının söz ve davranışlarını kusurlu görmek veya göstermek amacıyla onu alaya alıp küçük düşürmek" mânasında kullanılır. Gazzâlî istihzanın alaya alınanı küçük düşürüp mahcup etme durumunda haram olduğunu, ancak kendini alay konusu yapan, hatta kendisiyle eğlenilmesinden hoşlanan kimselerin de bulunabileceğini ve bunlarla ilgili istihzanın

haram olmayıp mizah hükmünde sayıldığını ifade eder (*İhyâ'*, III, 131). İstihza yanında aynı anlamdaki *suhriyye* kelimesinin kullanımı da yaygındır. Ayrıca "şaka" mânasına gelen *hezl* kelimesi, daha çok edebiyatta "bir kimseyle alay ederek onu küçük düşürme" anlamında kullanılmaktadır. Sözlü istihza yanında kaş göz işareti gibi hareketlerle ve yazı, resim, şiir, karikatür, taklit gibi ifade tarzlarıyla yapılan istihza şekilleri de vardır. Öte yandan istihza kişiye yönelik olabileceği gibi düşünce, inanç, yaşama tarzı vb. konuları da hedef alabilir.

Kur'an-ı Kerim'de on bir âyette *hüzv* kelimesi, yirmi üç yerde istihza masdarından türemiş fiil ve isimler geçmekte (meselâ bk. el-Bakara 2/14, 15, 67, 231), ayrıca on beş âyette *suhriyye* kökünden isim ve fiiller yer almaktadır (et-Tevbe 9/79; Hûd 11/38; ez-Zümer 39/56). Bu kelimelere hadislerde de rastlanır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "şhr", "hz'e" md.leri). Âyetlerin çoğunda istihza konusu, gerek Resûl-i Ekrem'in gerekse önceki peygamberlerin tebliğ ve risâletlerini başarısız kılmak üzere inkârcıların başvurduğu psikolojik bir savaş taktiği olarak zikredilmekte (meselâ bk. el-En'âm 6/10; el-Hicr 15/11; Yâsîn 36/30), eski topluluklardan bazılarının kendi peygamberlerinin uyarılarını alaya alıp reddettikleri bildirilerek sonunda başlarına çeşitli felâketlerin gelmesiyle yok edildikleri haber verilmektedir (Hûd 11/8; en-Nahl 16/34; ez-Zümer 39/48). Mekke putperestleri de İslâm dininin yayılmasını engellemek için aynı yöntemi benimseyerek Resûlullah'ın ve diğer müslümanların kişiliklerini, inanç ve değerlerini, ibadet ve yaşayışlarını (meselâ bk. el-Bakara 2/212; el-Mâide 5/57-58; es-Sâffât 37/12-14), özellikle Allah'ın âyetlerini (el-Kehf 18/56, 106; el-Câsiye 45/9, 35) sürekli biçimde alaya almışlardır. Hadislerde de inkârcıların bu tür davranışlarından söz edilmektedir (meselâ bk. *Müsned*, IV, 37; Buhârî, "Tefsîr", 5/12; İbn Mâce, "Tahâret", 16).

İbn Teymiyye, itikadî konularla alay etmenin Allah'a itaati ortadan kaldıracığını, kalpte yok alayla itaatin bir arada bulunamayacağını ifade ederek istihzanın insanı küfre götüreceğini söylemiştir. Osmanlı âlimlerinden Bedrürreşid Muhammed b. İsmâil de inanılması gereken esasları alaya almanın kişinin küfre düşmesine sebep teşkil ettiğini, Sa'deddin et-Teftâzânî ise inanç esaslarıyla alay etmenin aynı zamanda yalanlamak anlamına geleceğinden küfür ve inkâr sayıldığını ifade et-

miştir. Bazı âyetlerde Allah'ın da bu alaycılara istihza ile karşılık verdiği bildirilir (el-Bakara 2/15; et-Tevbe 9/79). Müfessirler buradaki istihzayı, Allah'ın bu alaycılara belli bir süre tanıdıktan sonra onları günahlarına denk biçimde cezalandırması, kendilerini gülünç ve aşağılık durumlara düşürmesi şeklinde açıklamışlardır (Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hz'e" md.; Fahreddin er-Râzî, II, 62-64; Kurtubî, I, 225-227). Nitekim Mutaaffîn sûresinde (83/29-36), inkârcılarla müminlerin âhiretteki âkıbetleri karşılaştırılırken vaktiy-le dünyada müminleri küçük düşürmek üzere onlarla alay eden inkârcıların gülüşlerine karşı âhirette gülme sırasının müminlere geleceği belirtilmektedir.

Kur'an'da müminlerin, dinlerini alay konusu yapan inkârcıları dost edinmemeleri (el-Mâide 5/57), âyetlerin inkâr edildiği veya alaya alındığı yerleri terketmeleri (en-Nisâ 4/140) emredilmiştir. Bu âyetler, insanların kendi kişilikleri ve onurları kadar inanç ve düşüncelerini de saygın ve dokunulmaz bilip korumaları gerektiğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

İstihzaya dair âyetlerden anlaşıldığına göre Kur'an insanlarla, onların inanç ve fikirleriyle alay etmeyi, Câhiliye putperestleri gibi zihnen ve ahlâk bakımından gelişmemiş topluluklara has bir davranış olarak değerlendirmiştir. Nitekim Hz. Mûsâ'nın, "Bizi alaya mı alıyorsun?" diyenlere karşı, "Cahiller gibi olmaktan Allah'a sığınırım" cevabını vererek alay etmenin cahillere yakışan bir davranış olduğuna işaret ettiği bildirilir (el-Bakara 2/67). Tefsirlerde bu âyetteki "cehl" kavramı akıllı, soğukkanlı, sabırlı, ağır başlı ve olgun davranışlar ortaya koyan insanların ahlâk zihniyetini ifade eden "hilim" erdeminin zıddı ve hilmin karşısı olan "sefeh" in eş anlamlısı olarak açıklanmıştır (Taberî, II, 183; Fahreddin er-Râzî, III, 109).

İslâm ahlâk ve muâşeret kurallarının yer aldığı Hucurât sûresinde müslümanlar arasındaki barış ve kardeşliğin önemi vurgulandıktan sonra kardeşlik ve dostluk ilkeleriyle bağdaşmayan, insanların mânevî kişiliğine saygısızlık ifade eden, onur ve haysiyetlerini zedeleyen davranışlar arasında istihzaya da yer verilmektedir. Burada erkek ve kadınların birbirleriyle alay etmeleri kesin bir dille yasaklanmakta, insanları alaya almanın, onlara çeşitli kusurlar isnat etmenin ve çirkin lakaplar takmanın ağır bir günah ve zulüm olduğuna işaret edilmektedir (el-Hu-

curât 49/9-11). Fahreddin er-Râzî, bu âyet-teki istihzanın (suhriyye) “insanın mümin kardeşine yüzeltici bir nazarla bakmaması, ona saygısız davranması, mevki ve itibarını küçümsemesi” anlamına geldiğini belirtir (*Mefâtihu'l-ğayb*, XXVIII, 112-113). Gazzâlî, bir kimseyi onun bulunmadığı yerde alaya almanın aynı zamanda gıybet kapsamına gireceğini, Kehf sûresinin 49. âyetinin tefsiriyle ilgili olarak Abdullah b. Abbas’tan nakledilen bir rivayete ve bazı hadislerle dayanarak insanlarla alay edip onları küçük düşürmenin, onlara üzüntü vermenin büyük günahlardan sayıldığını belirtir (*İhyâ*, III, 131). Fahreddin er-Râzî ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi bazı âlimler de istihza büyük günahlar arasında göstermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “şhr”, “hz’e” md.leri; *Lisânü'l-Arab*, “hz’e” md.; Wensinck, *el-Mu’cem*, “şhr”, “hz’e” md.leri; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu’cem*, “şhr”, “hz’e” md.leri; *Müsned*, IV, 37; Buhârî, “Tefsîr”, 5/12; İbn Mâce, “Tahâret”, 16; Taberî, *Câmî’u'l-beyân*, II, 183; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 131-132; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, II, 62-64; III, 109; XXVIII, 112-113; Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 225-227; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *eş-Şârimü'l-meslûl* (nşr. Muhammed b. Abdullah el-Halevânî – M. Kebîr Ahmed Şevderî), Beyrut 1417/1997, III, 969; Bedrüreşid Muhammed b. İsmâil, *Risâle fi elfâzi'l-küfr*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 265, vr. 366b; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 258; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-Kebâ'ir* (nşr. İsmâil el-Ensârî v.dğr., *Mû'elleftû Muhammed b. Abdülvehhâb: el-Akide ve'l-âdâbü'l-İslâmiyye* içinde), Riyad, ts., I, 39.

MUSTAFA ÇAÇIRICI

İSTİKAMET (الاستقامة)

Kişinin her türlü aşırılıktan sakınarak doğruluk üzere bulunması anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.

Sözlükte “doğru, düzgün, dengeli, sabit ve kararlı olma” gibi anlamlara gelen kavim kökünden masdar olan **istikâmet** “doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, itaat, sadakat ve dürüstçe yaşama” mânâlarında kullanılmaktadır (Dozy, II, 432). Arapça sözlüklerde istikamet kelimesiyle ilgili olarak genellikle “dinî ve ahlâkî hükümlere uygun bir hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip Hz. Muhammed’in sünnetine uyma” şeklinde özetlenebilecek açıklamalar yapılmıştır. Bazı âyet ve hadislerde geçen **kayyim** (**kayyime**) kelimesinin “istikamet” anlamında olduğu ifade edilmektedir. Bu-

na göre “ed-dînü'l-kayyim” (meselâ bk. et-Tevbe 9/36; Yûsuf 12/40; er-Rûm 30/30, 43) “herhangi bir eğrilik, yanlışlık içermeyen, haktan ayrı bir yönü bulunmayan doğru (müstakim) din”, “kütübün kayyime” tabiri de (el-Beyyine 98/3) “doğruyu yanlıştan ayıran hak (müstakim) kitaplar” mânâsındadır (*Lisânü'l-Arab*, “kvm” md.; *Tâcü'l-arûs*, “kvm” md.). Râgib el-İsfahânî, istikamet kelimesinin düz bir çizgi gibi dosdoğru yol hakkında kullanıldığını ve bundan dolayı hak ve hakikat yoluna “sırât-ı müstakim” denildiğini ifade ettikten sonra istikamet insanla ilgili olarak “dosdoğru yol üzerinde sapmadan ilerleme” demek olduğunu belirtir (*el-Müfredât*, “kvm” md.). Bazı kaynaklarda istikamet, **i’vâc** ile (eğri bûğrû olma, yoldan sapma) birlikte ve bunun karşıtı olarak da kullanıldığı görülmektedir (meselâ bk. *et-Ta’rifât*, “el-İstikâme” md.; *Müsned*, III, 96; Tirmizî, “Zühd”, 61).

Kur’ân-ı Kerîm’de dokuz âyette istikamet masdarından fiiller yer almakta; ayrıca yirmi ikisi “sırât” (yol; meselâ bk. el-Fâtîha 1/6-7), ikisi “kıstâs” (ölçü; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182), biri “hüdâ” (gidiş; el-Hac 22/67), biri de “tarîk” (yol; el-Ahkâf 46/30) kelimeleriyle birlikte olmak üzere yirmi altı âyette aynı kökten **müstakim** kelimesi geçmektedir. Hadislerde de hem istikamet kelimesi hem de aynı kökten fiil ve isimler yer almaktadır (Wensinck, *el-Mu’cem*, “kvm” md.). Bütün bunlarda kelimenin kökündeki “doğruluk, aşırılıklardan uzaklık, sebat ve kararlılık” anlamlarının korunduğu görülür. “Rabbimiz Allah’tır” dedikten sonra istikamet sahibi olanları övgüyle anan iki âyetteki (Fussilet 41/30; el-Ahkâf 46/13) istikamet kelimesi tefsir kitaplarında “samimi ve kararlı bir imanla hak ve hayır yolunda istikrarlı, dengeli bir hayat sürdürme” şeklinde açıklanmaktadır. Sahâbeden birinin Hz. Peygamber’den kendisine, başka bir öğüde ihtiyacı kalmayacak şekilde bir öğütte bulunmasını istemesi üzerine Resûl-i Ekrem ona, “Allah’a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol!” demiştir (*Müsned*, III, 413; IV, 385; Müslim, “İmân”, 62). Bu âyet ve hadisteki istikamet kelimesinin öncelikle tevhid inancında kararlılığı ifade ettiği belirtilmektedir. Nitekim Taberî’nin zikrettiği bir rivayette Resûlullah bu âyeti okuduktan sonra, “Rabbimiz Allah’tır” diyerek iman eden insanların önemli bir bölümünün daha sonra küfre döndüğünü söylemiş, ardından da şöyle demiştir: “Her kim imanla ölürse işte o istikamet sahibi olanlardır.”

Fahreddin er-Râzî’nin tesbitine göre Fussilet sûresinin 41. âyetinin yorumuna dair değişik görüşler ileri sürülmüşse de âyetin, “Rabbimiz Allah’tır diyenler” bölümünün iman ve ikrarla, “istikamet sahibi olanlar” bölümünün de iyi ve güzel işlerle ilgili olduğunu düşünmek daha isabetlidir. Râzî, bu âyeti açıklarken insanın mânevî bakımdan yetkinlik kazanabilmesi için kesin bilgi ve iyi davranışa sahip olması gerektiği yolundaki yaygın anlayışı hatırlattıktan sonra bütün bilgilerin başında Allah’ı bilmenin (mârifetullah) geldiğini, şu halde söz konusu âyete göre insanın yetkinliğinin Hakk’ın zâtını tanıyıp O’nun yolunda bulunmaya, bu yolda iyilik etmeye bağlanış olduğunu belirtir. Bütün iyi davranışların vazgeçilmez şartı, ifrat ve tefrite sapmadan istikrarlı ve dengeli bir şekilde orta yolu takip etmektir. “Böylece sizi orta bir ümmet yaptık” (el-Bakara 2/143); “Bizi dosdoğru yola ilet” (el-Fâtîha 1/6) meâlindeki âyetlerde olduğu gibi bu âyetteki “istikamet sahibi olanlar” ifadesinde de bu husus dile getirilmiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, XXVII, 121-122; XXVIII, 12).

Grek kaynaklı felsefe kültürünün gelişmeye başladığı dönemlerden itibaren İslâm ahlâk kültüründe benimsenen “Fazileti iki aşırılığın ortasıdır” şeklindeki sözün de etkisiyle istikamet kavramının bütün ahlâkî davranışlara ölçü oluşturacak bir kapsam genişliğine ulaştığı görülmektedir. Buna göre istikamet sahibi insan bütün davranışlarında aşırılıklardan uzak kalan, dengeli ve ılımlı bir hayat tarzını kararlı bir biçimde sürdüren kimsedir. Ancak hayat boyunca her durumda istikamet çizgisinden sapmadan yaşamanın güçlüğü de kabul edilmiş ve bundan dolayı insanlardan mutlak bir istikametten ziyade imkân ölçüsünde istikamet sahibi olmalarını beklemenin daha gerçekçi olacağı düşünülmüştür. Gazzâlî, iki aşırılık arasındaki orta çizginin “kıldan ince kılıçtan keskin” olduğunu ifade ettikten sonra iki aşırılıktan birine sapmadan dosdoğru çizgide ilerlemenin neredeyse imkânsız olduğunu, bu sebeple Kur’ân-ı Kerîm’de (Meryem 19/71-72) sırât-ı müstakime yakınlığın kurtuluş için yeterli görüldüğünü belirtir ve şöyle der: “İstikamet zorluğundan dolayı her mümin kulun günde on yedi defa (beş vakit namazın farzlarında), ‘Bizi sırât-ı müstakime ilet!’ (el-Fâtîha 1/6) diyerek dua etmesi gerektiği ifade edilmiştir” (*İhyâ*, III, 63-64).

Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre (meselâ bk. a.g.e., III, 64; Nevevî, II,